

تحلیلی سندی و محتوایی بر زیارت‌نامه جامعه کبیره امام هادی (ع)

عباسعلی محمدی

دانشجوی دکتری گروه تاریخ و باستان‌شناسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

mohammadi5781@yahoo.com

محمد سپهری (نویسنده مسئول)

استاد گروه تاریخ و باستان‌شناسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

Sepehran55@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۹۹/۳/۳۰ تاریخ پذیرش: ۹۹/۶/۲۶

چکیده:

از ائمه شیعه (ع) و حضرت زهرا (س) دعا‌های گوناگونی با مضامین اخلاقی تربیتی اعتقادی به دست شیعیان و مسلمانان رسیده است اما در این بین زیارت جامعه کبیره را باید نخستین سندی معرفی نمود که امام هادی (ع) علاوه بر تعلیم معارف توحیدی به شرح و تفصیل مقام و خاستگاه امامان معصوم به‌طور مبسوط پرداخته است که بر همین مبنا می‌بایستی زیارت جامعه را یک دوره جامع امام‌شناسی شیعه دانست. این ادبیات، تعبیر و مضامین باعث شده است تا برخی از مخالفین جریان امامت، شبهاتی را مبنی بر اصالت سندی این زیارت‌نامه وارد بدانند. پژوهشگر در این نوشتار با بررسی تحلیلی توصیفی اسناد و استفاده از شواهد تاریخی و منابع کتابخانه‌ای کوشیده است تا به این پرسش پاسخ دهد که: آیا با توجه به مضامین و محتوای این زیارت‌نامه، انتصاب آن به امام هادی (ع) مورد وثوق می‌باشد؟ یافته‌های این تحقیق بیانگر آن است که امام هادی (ع) متناسب با شناخت شرایط زمانی و بر مبنای نزدیک شدن عصر غیبت امام شیعه از طرفی، همچنین ضرورت و نیازمندی جامعه اسلامی به یک نظام‌نامه جامع تربیتی و عقیدتی از سوی دیگر؛ اقدام به تعلیم این زیارت‌نامه نموده باشند لذا با بررسی سندی و محتوایی زیارت‌نامه جامعه کبیره صحت انتساب آن به امام هادی (ع) اثبات شده است.

واژه‌های کلیدی: امام هادی (ع)، خفقان سیاسی، زیارت جامعه کبیره، شیعه

مقدمه:

فرهنگ شیعه از ادعیه و زیارت بسیار غنی برخوردار است، به طوری که هیچ یک از فرق اسلامی از این مقدار ادعیه و زیارات بهره مند نیستند، این نشان از چهره معنوی و عرفانی شیعه است که خلوص دینی و تزکیه نفس را در جامعه شیعیان قوت می بخشد. دعا جایگاه والایی نزد امامان (ع) داشته و از برخی از آنان ادعیه فراوانی نقل شده است، در کارنامه امام هادی (ع) نیز دعا و زیارت از نظر تربیت شیعیان و آشنا ساختن آنان با معارف شیعی، نقش عمده ای ایفا کرده است. ادعیه و زیارت ائمه معصومین (ع) به لحاظ محتوایی به جز راز و نیاز با خدا، به صورت های مختلف، به پاره ای از مسائل سیاسی - اجتماعی نیز اشاراتی دارد، اشاراتی که در حیات سیاسی شیعه بسیار مؤثر است و به طور منظم، مفاهیم خاصی را به جامعه شیعه القا کرده است. امام هادی (ع) در ادامه مسیر مبارزات فرهنگی ائمه اطهار (ع) به ویژه امام زین العابدین (ع) که از طریق دعا به آموزش شیعیان و دیگر مسلمانان پرداخت، علاوه بر دعا، فرهنگ زیارت و زیارت نامه را وسیله تعلیم معارف والای مکتب اهل بیت (ع) قرار داد. از امام هادی (ع) زیارت نامه ها و ادعیه متعددی باقی مانده است که از جمله آن ها می توان از زیارت جامعه کبیره (صدوق، ۱۴۰۴ الف. ۲/۶۰۹ - ۶۱۷)، زیارت امیرالمؤمنین (علی) (ع) (کلینی، ۱۳۶۷: ۴/۵۶۹) و... نام برد.

در جامعه امروز ما، در حالی که برخی به علت عدم اشراف بر نصوص روایی و تاریخی این زیارت نامه ها و ادعیه ها را جعل روحانیت دانسته (آقاجری، ۱۳۸۱: ۲۷؛ نک. خاتمی، ۱۳۸۱) و برخی دیگر به صراحت آن را مرام نامه شیعیان افراطی و غالی می خوانند (خبرگزاری مهر، ۱۳۸۴/۷/۹).

از سوی دیگر با نگاهی ژرف به محتوای این زیارت نامه ها درمی یابیم که این زیارت نامه ها؛ توصیف کامل و معرفی جامع خاندان رسالت (ع)، بیان معارف الهی و مفاهیم توحیدی، شهادت به فضایل ائمه (ع)، دعا و درخواست از خدا، پذیرش ولایت و تولی به ائمه نور و معرفت و تبری از ائمه نار خمیرمایه زیارت جامعه را تشکیل می دهد (طباطبایی، ۱۳۸۲: ۱۲۳). به علاوه به فرموده امام هادی (ع) پیش از خواندن آن باید صد بار تکبیر گفت و مجلسی اول (۱۳۷۷: ۸/۶۶۶) درباره سبب این تکبیرها می نویسد: «اکثر طبایع مایل است به غلو مبادا از عبارات امثال این زیارات به غلو افتد یا از بزرگی حق سبحانه و تعالی غافل شود» (قمی، بی تا: ۵۴۴).

در زیارت نامه جامعه کبیره بر جای مانده از امام هادی (ع) نه تنها غلو دیده نمی شود بلکه به تعبیر امام خمینی (۱۳۷: ۲۶۳؛ ۱۳۷۸: ۴۳)، امام هادی (ع) در این زیارت، تنها شمه ای از مقامات ولایت را اظهار فرموده است. جوادی آملی (۱۳۸۲: ۸۰ - ۸۴) این زیارت نامه را منشور بلند امامت و هدایت دانسته و با ارائه بحثی استدلالی

وجود هر گونه غلو در این زیارت‌نامه را رد کرده و از جمله اشاره کرده که هیچ‌گونه استقلالی برای ائمه (ع) نسبت به خداوند در این زیارت‌نامه مطرح نشده تا بر اساس آن شبهه غلو پیش آید. از نظر وی (۱۳۸۲: ۸۴ - ۸۷) زیارت جامعه کبیره در امام شناسی مشابه دعای جوشن کبیر است در توحید. حسن زاده آملی (۱۳۷۱: ۳۱ و ۳۲) نیز این زیارت‌نامه را در ولایت و بیان مقام انسان کامل ولی، عدیل دعای عرفه سیدالشهداء (ع) در توحید دانسته است. در مجال حاضر پرداختن به همه ادعیه‌ها و زیارت‌نامه امام هادی (ع) و بررسی سندی و محتوای آن امکان‌پذیر نخواهد بود از این‌رو در نوشتار حاضر به بررسی محتوایی، سندی، شروح و برخی دیگر از ویژگی‌های زیارت جامعه کبیره پرداخته خواهد شد.

۲. مهم‌ترین محورها در زیارت‌نامه‌های امام هادی (ع)

۲-۱) پیوند با خداوند: دعاها عینیت بخشیدن و وانمود کردن میزان گسستن ائمه علیهم السلام از غیر خدای تعالی و تمسک ایشان به خداست و اینکه ایشان با تمام حواس و عواطف و قلب و دلشان ایمان داشتند (شریف قرشی، ۱۳۷۱: ۷۹)

۲-۲) امید به لطف خدا: خدایا هر که از تو تقاضا و درخواست کند و از کرم تو بخواهد، از جود و بخشش ناامید نمی‌کنی و بر کسی که درخواست نکند خشم می‌گیری و کسی جز تو چنین نیست، خدایا چشم طمع به رحمت و مغفرت تو دارم (همان: ۱۸۳)

۲-۳) راهنمایی مسیر سیر و سلوک: دعاها، روش‌ها و قوانین سیر و سلوک، و اصول اخلاق، و هر آنچه را که از قوای برتر روانی باعث درخشش شخصیت انسانی است، به ما می‌آموزد. (همان: ۱۸۴)

۲-۴) ایجاد پیوند میان مردم و اهل بیت: افزون بر صلوات‌های مکرر بر محمد و آل محمد - که در این دعاها و تقریباً تمامی ادعیه ائمه اهل بیت (ع) وجود دارد - نسبت به ارتباط محکم و ناگسستنی میان امت و آل محمد (ع) تأکید خاصی شده است (جعفریان، ۱۳۹۱: ۵۲۲) به عنوان نمونه، به این قطعه از دعا اشاره می‌گردد:

«اللهم فصلِّ علی محمد وآله ولا تقطع بینی و بینهم فی الدنیا و الآخرة واجعل عملی بهم مقبلاً»: پروردگارا! درود فرست بر محمد و آل محمد (ع) و ارتباط میان من و ایشان را در دنیا و آخرت قطع مفرما و اعمال مرا به خاطر ایشان قبول بفرما» (خزعلی، ۱۴۲۴: ۵۳۹/۲)

۲-۵) تأکید بر مقام ولایت و رهبری اهل بیت: در زیارتی که از امام هادی(ع) روایت شده به طور مکرر بر این معنا تأکید شده و اهل بیت رسول خدا (ص) به معنای خاص آنکه با تعبیرهایی همچون: «معدن الرحمة»، «خزان العلم»، «قاده الامم»، «ساسة العباد»، أمناء الرحمان، ائمه الهدی، ورثة الانبياء، و حجج الله علی اهل الدنيا والآخرة والاولی؛ وصف شده‌اند. (جعفریان، همان: ۵۲۲) همچنین در همین زیارت، خطاب به ائمه هدی(ع) آمده: «اشهد انکم الائمه الراشدون»، «المهدیون»، «المعصومون»، «المکرمون»، «المقربون»، «المتقون»، «الصادقون»، «المصطفون»، «المطیعون لله...؛ گواهی می‌دهم که شما امامان «مرشد»، «هادی»، «معصوم»، «بزرگوار»، «مقرب نزد خدا»، «پرهیزگار»، «راستگو»، «برگزیده»، «مطیع خداوند» هستید (ابن قولویه قمی، ۱۳۵۶ق: ۵۴)

۲-۶) تأکید بر اطاعت از مکتب امام: از دید امام(ع)، معارف حقه الهی را تنها در مکتب اهل بیت پیامبر(ص) می‌توان یاد گرفت، در این صورت تنها کسانی بر حَقِّند که پیروی از مکتب و تعلیمات این خاندان پاک کرده باشند و گرنه «مارق» و از جاده حق کنار افتاده‌اند (جعفریان، همان: ۵۲۳). «و جاهدتم فی الله حق جهاده حتی اعلنتم دعوته و بینتم فرائضه واقتمت حدوده و نشرتم شرائع احکامه و سننتم ستنه و فصل الخطاب عندکم و آیات الله لدیکم و عزائمہ فیکم و نوره و برهانه عندکم و امره الیکم» (مرعشی التستری، ۱۴۲۴: ۸۸۲/۲۳). شهادت می‌دهم که شما آن گونه که سزاوار بود جهاد کردید، تا آنجا که دعوت خداوند را آشکار نمودید، احکام الهی را روشن ساخته، حدود الهی را اقامه کردید، شریعت الهی را نشر دادید و سنت‌های خداوندی را استوار نمودید... «فصل الخطاب و آیات الهی نزد شما است و امر خداوند به شما واگذار شده است».

۳) زیارت جامعه کبیره

۳-۱) آشنایی کلی با زیارت جامعه کبیره

مهم‌ترین و مفصل‌ترین زیارت به یادگار مانده از امام هادی(ع)، زیارت جامعه کبیره است که نزد شیعیان بسیار شناخته شده است و بزرگان سفارش کرده‌اند که در حرم ائمه اطهار(ع) این زیارت‌نامه قرائت شود. علت نامیده شدن این زیارت به جامعه را این دانسته که می‌توان آن را در زیارت همه ائمه(ع) خواند و علت

۱. این زیارت مخصوص به امامان دوازده گانه(ع) است و نمی‌توان آن را در زیارت پیامبر(ص) و حضرت زهرا(س) خواند (نک. میلانی، ۱۴۳۲، ۳۷/۱).

کبیره گفتن به آن راه، مفصل و طولانی بودن متن آن می‌داند. (نقوی، ۱۳۷۸: ۱۸). به نوشته خانی (۱۳۸۸: ۱۷/۳۵۸، ذیل «جامعه، زیارت») این زیارت با حجم کمی بیش از ۱۳۰۰ کلمه، افزون بر کم‌نظیری از نظر حجم، از لحاظ تنوع مضامین، و نیز بازتابانیدن اصول عقاید شیعی نیز بی‌نظیر است. قبانچی (۱۴۲۷: ۹/۱) این زیارت‌نامه را به پنج فصل تقسیم کرده است: فصل اول درباره سلام و تحیت و آداب آن است. فصل دوم به بیان دیدگاه توحیدی انسان معتقد به اهل‌بیت (ع) پرداخته و از جمله «اشهد الا اله الا الله» شروع می‌شود. فصل سوم جایگاه اهل‌بیت (ع) در بین امت را تبیین می‌کند و با عبارت «من والاکم فقد والی الله» آغاز می‌شود. فصل چهارم به جایگاه زائر و نوع رابطه وی با اهل‌بیت (ع) توجه دارد و آغاز آن، از عبارت «بابی انتم وامی واهلی...» است. فصل پنجم هم خاتمه و دعا است و با «ربنا لاترغ قلوبنا...» شروع می‌شود. اما حامد خانی در دائرةالمعارف بزرگ اسلامی (۱۳۸۸: ۱۷/۳۵۸، ذیل «جامعه، زیارت») این زیارت‌نامه را به ۴ بخش تقسیم کرده است:

بخش نخست زیارت‌نامه با سلام و درود بر اهل‌بیت آغاز می‌شود؛ اهل‌بیتی که خانه‌هایشان فرودگاه فرشتگان است و خود، مخازن دانش خدا و میراث بران پیامبران‌اند. این بخش ۴ بند طولانی دارد که در آن‌ها اهل‌بیت (ع) به ترتیب از حیث خویشاوندی پیامبر (ص)، هدایت امت، مظهر علم و رحمت الهی بودن، اخلاص در عمل، و سرانجام اوصاف کلی دیگری ستایش می‌شوند.

بخش دوم، با حجمی در حدود دویستم از کل، شهادتی است مفصل بر اصول عقاید شیعی که در این بخش، یک دوره اصول عقاید شیعه مرور می‌شود: از اقرار به وحدانیت خداوند، رسالت پیامبر (ص)، ولایت اهل‌بیت (ع)، عصمت و دیگر صفات آنان، جان‌فشانی‌هایشان در راه گسترش اسلام و اقامه حدود الهی، تا اینکه قرب و بُعد مردمان با خدا، بر پایه نسبتی معین خواهد شد که با اهل‌بیت (ع) یافته‌اند. در آخرین بندهای این بخش، با گواهی به یگانگی نور و طینت اهل‌بیت (ع) بر دو امر تأکید شده است: جایگاه انحصاری آنان در جهان خلقت، و برخوردار بودن همه ایشان از این جایگاه.

بخش سوم با حجمی مشابه، خود شامل ۵ بند است که آن‌ها را می‌توان به‌طور کلی بیان‌هایی در بیعت با اهل‌بیت (ع) و سپس مدحشان برشمرد. همه این بندها با تعبیر جان و مال و پدر و مادرم به فدایتان آغاز می‌شود. به‌ویژه مضمون بند اول، بیان تولای شدید زائر با امام، و تبرا و نفرت وی از دشمنان دین و معاندان است؛ «تولا و تبرایی» که وی را به انتظار برقراری حکومت عدل اهل‌بیت (ع) پس از رجعت می‌نشانند و همراه با پیمان وفاداری و همکاری چه در آن زمان و چه پیش از آن، به امیدواری زائر به شفاعت امام (ع) پیوند

می خورد. ۴ بند بعد، همگی بیان اوصافی برای اهل بیت (ع) و تبیین جایگاه آنان در عالم خلق اند؛ از این قبیل که: خداوند باب هر خیری را به یمن وجود ایشان گشوده، و هم به ایشان ختم کرده است؛ هر کس خدا را بجوید، گریزی از روی آوردن به ائمه (ع) ندارد؛ منکر ولایت ایشان مستوجب قهر الهی است؛ شیعیان به سبب ایشان از گمراهی، مشکلات دنیا و آتش دوزخ وارهیده اند؛ و سرانجام اینکه تنها در سایه دوستی اهل بیت (ع)، وحدت مسلمانان میسر است.

بخش پایانی زیارت، یک دعای شفاعت جویانه به درگاه الهی است، با تکیه بر اینکه اگر زائر شفیعی نزدیک تر از ائمه (ع) به درگاه الهی سراغ داشت، بدو متوسل می گردید و اکنون، با تکیه بر جایگاه امام زیارت شده، از خدا طلب حاجت روایی دارد. حاجت او نیز، شناخت بهتر اهل بیت (ع) و نیل به شفاعت ایشان است.

۲-۳) بحث سندی

برخی از صاحب نظران از جمله؛ همدانی درود آبادی (۱۳۸۴: ۳۱) نقل شدن این زیارت نامه در دو کتاب «من لا یحضره الفقیه» و «تهذیب الاحکام» را در اثبات صحت سند آن کافی می داند و از نظر وی بررسی سلسله سند و شناخت ناقلان آن ضرورت ندارد. جوادی آملی (۱۳۸۲: ۸۷ / ۱ - ۸۸) نیز زیارت جامعه را بی نیاز از بررسی سندی می داند و در شرح خود به بحث سندی نپرداخته است. از آنجا که میرزا جواد ملکی تبریزی (۱۴۱۶: ۳۷۹) تصریح کرده که این زیارت را صدوق در «من لا یحضره الفقیه» آورده و مورد قبول جمیع علمای شیعه قرار گرفته است، بررسی سند این زیارت نامه در پژوهش حاضر صرفاً از آن جهت است که در زمانه ما برخی که تخصص و تبصری در علوم حدیث و از جمله علم رجال ندارند، در سند این زیارت نامه طعن زده اند و شاید تصور کنند عدم بررسی سند از سوی برخی از علمای نامدار شیعه خود نشان دهنده ضعف سند است.

نام راوی زیارت جامعه کبیره از امام هادی (ع) در «من لا یحضره الفقیه» (صدوق، ۱۴۰۴: ۲ / ۶۰۹) و «تهذیب الاحکام» (طوسی، ۱۳۶۵: ۶ / ۹۵)، موسی بن عبدالله نخعی و در «عیون اخبار الرضا (ع)»، موسی بن عمران آمده است (۱۴۰۴ الف: ۱ / ۳۰۵) اما نباید تصور شود که این زیارت نامه از دو راوی نقل شده و یا اینکه در ضبط نام راوی آن تصحیف رخ داده است زیرا چنان که «محمد سند» (۱۴۲۸: ۱۸ - ۱۹) نشان داده در واقع نام راوی این زیارت نامه، موسی بن عمران بن عبدالله نخعی بوده که گاهی او را به نام جدش موسی بن

عبدالله می‌خواندند. پیش از «محمد سند»، علی نمازی شاهرودی (۸: ۱۴۱۵/ ۲۰ - ۲۱، ۲۵ - ۲۶) نیز حکم به اتحاد موسی بن عمران و موسی بن عبدالله کرده بود.

اگرچه موسی بن عبدالله نخعی را از نظر رجالی مهمل و ناشناخته دانسته‌اند (طباطبایی، همان: ۱۲۷) اما او برادرزاده و شاگرد خاص حسین بن یزید نوفلی راوی مشهور امامی و شیخ محمد بن ابی‌عبدالله کوفی (ابن قولویه قمی، ۱۴۱۷، ۸۴) از وکلای مورد اعتماد ناحیه مقدسه در عصر غیبت صغرا بوده و این خود شاهدی بر وثاقت اوست (سند، همان: ۱۹، ۲۱ - ۲۲). شیخ صدوق به واسطه مشایخ خود بیش از ۸۰ حدیث از موسی بن عمران نخعی نقل کرده که بنا بر قاعده اکتار اجلاء، ظهور در وثاقت این راوی دارد. به‌علاوه از نظر رجالی متبحر عبدالله مامقانی و نیز رجالی معاصر، علی نمازی شاهرودی خود روایت کردن این زیارت‌نامه نشان‌دهنده امامی بودن راوی آن و گواه بر این است که او از اهل علم و فضل بوده است (نمازی شاهرودی، همان: ۸/ ۱۸ - ۱۹). نحوه سؤال او از امام هادی (ع) نیز شایان دقت است زیرا وی از امام (ع) درخواست کرده که متنی بلیغ و کامل به او آموزش دهد تا بتواند با خواندن آن تمام امامان (ع) را زیارت کند و این‌گونه درخواست کردن او از امام (ع) نشان‌دهنده معرفت وی به یگانگی طینت و نور ائمه اطهار (ع) و نیز عشق و علاقه او به همه امامان (ع) تواند بود (سند، همان: ۲۴ - ۲۵). بنابراین در واقع «نخعی» نه تنها مورد وثوق بلکه از شیعیان مؤمن، مخلص، معتقد و آگاه و از حاملان اسرار اهل بیت (ع) بوده است. از این رو حدیث‌شناس معاصر، علی‌اکبر غفاری، سند این زیارت را حسن کال صحیح دانسته است (صدوق، ۱۴۰۴، ۲/ ۶۰۹).

ابوعبدالله محمد بن اسماعیل برمکی مشهور به صاحب الصومعه هم که راوی این زیارت از «نخعی» است، از نظر نجاشی (۱۴۱۶: ۳۴۱) ثقه و در راه راست بوده اما ابن‌غضائری (۱۴۲۲: ۹۷) او را ضعیف معرفی کرده است. برای داوری بین نجاشی و ابن‌غضائری استناد به نظر علامه حلی (۱۴۱۷: ۲۵۷ - ۲۵۸) که نظر نجاشی را در این باره ارجح دانسته، کافی است زیرا چنان‌که احساسی (۱۴۲۰: ۱/ ۳۰) بیان کرده در این‌گونه مواضع استدلال به تقدم جرح بر تعدیل وجهی ندارد زیرا نجاشی ویژگی‌هایی دارد که توثیق او بر جرح ابن‌غضائری سبقت می‌گیرد. از این رو ضعفی متوجه برمکی نیست.

بنا بر سند مندرج در کتاب صدوق، این زیارت‌نامه را محمد بن ابی‌عبدالله کوفی و ابوالحسن محمد بن جعفر اسدی از برمکی نقل کرده‌اند بنابراین اثبات وثاقت یکی از آنان برای اثبات صحت سند کافی است. حال آنکه ظاهراً نسخه‌برداران کتاب صدوق دچار اشتباه شده‌اند و در واقع محمد بن ابی‌عبدالله کوفی و ابوالحسن محمد

بن جعفر اسدی یک روای است بانام کامل ابوالحسن محمد بن جعفر بن عون اسدی کوفی (م ربیع الثانی ۳۱۲) که به تصریح نجاشی (۱۴۱۶، ص ۳۷۳) به اختصار به او محمد بن ابی عبدالله کوفی می گفتند. در سند زیارت جامعه کبیره به روایت حاکم نیشابوری از صدوق که جوینی خراسانی (۱۴۰۰، ۲ / ۱۷۹) آن را نقل کرده نیز، نام این راوی به صورت ابوالحسن (کذا) محمد بن ابی عبدالله اسدی آمده که خود شاهی است بر تصحیف سند و صحت نظر نجاشی. ابوالحسن اسدی در دوران غیبت صغرا وفات کرده و در وثاقت بلکه جلالت او تردیدی نیست زیرا از وکلای مورد اعتماد صاحب الزمان (عج) در ری بوده و در تأیید وثاقت وی، از ناحیه مقدسه تویق صادر شده است (خوئی، ۱۴۱۳، ۱۶ / ۱۷۶ - ۱۸۰).

مشکل دیگری که در راه صحت این اسناد بیان شده، این است که طریق صدوق به محمد بن اسماعیل برمکی ضعیف است، زیرا درباره مشایخ صدوق در این طریق توثیقی به ما نرسیده است (طباطبایی، همان: ۱۲۷). اما این مشکل چندان ضربه‌ای به سند وارد نمی‌کند زیرا ترضی و طلب رحمت صدوق برای مشایخش دلیل است بر ممدوح بودن آنان و بلکه قرینه‌ای است برای امامی و ثقه بودن آنان. بنابراین مشایخ صدوق، علی بن احمد دقاق، محمد بن احمد سنانی، علی بن عبدالله وراق و حسین بن ابراهیم مکتب که صدوق زیارت جامعه کبیره را از آنان روایت کرده است، ظاهراً همگی شیعه و ثقه و یا حداقل در امر روایت مورد اعتماد بوده‌اند و صدوق علاوه بر این زیارت‌نامه روایات دیگری نیز از آنان نقل کرده است (احسایی، همان: ۱ / ۲۸). به علاوه، مجلسی اول (همان: ۶۶۶/۸) به جز موسی بن عبدالله نخعی که توثیق صریح درباره وی نرسیده، تمام رجال سند را توثیق کرده است. درباره نخعی نیز علاوه بر دلایلی که پیش از این در وثاقت وی بیان شد، باید گفت که تمام رجال سند از صدوق تا نخعی، مورد اعتماد هستند و قابل پذیرش نیست که این افراد همگی به فردی که در امر روایت ضعیف است، اعتماد کرده و از وی روایت کنند و این خود دلیلی روشن است بر مورد اعتماد بودن نخعی و صحت سند (سند، همان: ۲۴). بنابراین نظر نگارنده درباره سند زیارت جامعه کبیره مطابق است با نظر محدث معاصر، علی نمازی شاهرودی که سند این زیارت را معتبر، عالی و صحیح دانسته است (حسینی، ۱۳۹۰: ۲۴).

درباره بررسی سند زیارت جامعه کبیره، بحث اصلی اینجاست که صحت سند در تأیید حدیث موضوعیت ندارد بلکه طریقت دارد و ارزش آن به این است که راهی برای اطمینان به صدور حدیث از معصوم (ع) است حال اگر اطمینان از طریق دیگری غیر از سند حاصل شد بنا بر وثوق صدوری و نه وثوق سندی حکم به صحت حدیث می‌شود. زیارت جامعه نیز چنان است که هر منصفی صدور این معارف بلند را از غیر معصوم

(ع) محال عادی می‌داند (جوادی آملی، همان: ۸۷ / ۱ - ۸۸) و کبار علمای امامیه به صحت صدور آن از امام هادی (ع) تصریح کرده‌اند. (میلانی، همان: ۱ / ۳۹). برای نمونه وحید بهبهانی (۱۳۳۹: ۳۴) آن را با نهج‌البلاغه، صحیفه سجادیه و دعای ابوحمزه ثمالی مقایسه کرده که متنشان شهادت به صدور از معصوم (ع) می‌دهد. محدث نوری ([بی‌تا] الف، : ۱۵۲ / ۹) متن آن را شاهی بر صحت صدور آن می‌داند و شاگردش محدث قمی (۱۳۶۴، ۱۴۸ - ۱۴۹) نیز صدور این جملات بلیغ را از امام هادی (ع) می‌داند. از نظر نقوی (۱۳۷۸، ۲۰ - ۲۱) در صدور این زیارت از معصوم هیچ تردیدی نیست و از نظر جامعیت و فصاحت نمی‌تواند کلام غیر معصوم باشد و شاید هیچ متنی از روایات و خطب منسوب به معصومان (ع) معتبرتر و اصیل‌تر از زیارت جامعه نباشد. از نظر فاطمی نیا نیز به صدور آن از امام هادی (ع) یقین وجود دارد (رحمتی شهرضا، ۱۳۸۴، ۳۹).

نزد محدثان متقدم امامی مانند صاحبان کتب اربعه، معیار صحت احادیث، وثوق صدوری بوده و نه وثوق سندی چنان‌که صدوق (۱۴۰۴، ۱ / ۲ - ۳) در مقدمه «من لا یحضره الفقیه» حکم به صحت تمام روایات این کتاب کرده و این کتاب را بین خود و خدایش حجت دانسته است. به همین سبب، شیخ احمد احسایی (۱۴۲۰، ۱ / ۲۸ - ۳۳) برای اثبات صحّت روایت به نقل صدوق استدلال می‌کند و می‌گوید: «این روایت از نظر ما صحیح است زیرا صدوق بدان اعتماد کرده و آن را در «من لا یحضره الفقیه» که میان خود و خدا حجت قرار داده به ودیعت نهاده است. بنابراین، اعتماد صدوق خود از مرجّحات و از قراین تقویت کننده است. افزون بر آن، فرقه مَحَقّه [= شیعه امامیه] آن را تَلَقّی به قبول کرده‌اند. به طوری که نه کسی را می‌توان یافت که آن را انکار یا در آن توقّف کرده باشد. بلکه اگر فرد بصیر و ناقد بخواهد بر صحّت آن ادّعی اجماع کاشف از قول معصوم کند می‌تواند». پیش از احسایی، مجلسی اول (۱۳۷۷، ۶۶۶/۸) نیز حکم صدوق به صحت این زیارت‌نامه را از دلایل صحت صدور آن از امام هادی (ع) برشمرده است. علی‌اکبر غفاری نیز نقل صدوق را تأییدی بر صحت سند دانسته است (صدوق، ۱۴۰۴، ۱ / ۲ - ۶۰۹).

۳-۳) قوت متن دلیل اصالت زیارت جامعه کبیره

فارغ از بحث سندی، متن این زیارت‌نامه، هم به جهت مطالب عمیق و هم از نظر بلاغت با نوع بیان معصومان (ع) تناسب دارد و این قوت متن خود شاهی عادل است به صحت صدور آن از امام معصوم (ع) (مجلسی، ۱۴۰۷، ۲۴۷/۹) بلکه یقین آور است (میلانی، همان: ۱ / ۶۴ - ۶۶) چنان‌که نظر علی طالقانی (م

۱۳۰۶ (۱۳۷۳، ۱ / ۲۷۵) درباره این زیارت‌نامه می‌نویسد: «می‌توان قسم یاد نمود که از سرچشمه عترت [امام علی النقی (ع)] جاری شده». مجلسی (۱۴۰۳، ۹۹ / ۱۴۴) زیارت جامعه کبیره را صحیح‌ترین زیارت‌نامه‌ها از نظر سند و جامع‌ترین و فصیح‌ترین و بلیغ‌ترین و والا مرتبه‌ترین زیارت دانسته است (قمی، ۱۴۱۷، ۲۸۷).

سید محمدتقی نقوی (۱۳۷۸: ۵) از شارحان این زیارت‌نامه در این باره می‌نویسد: «زیارت جامعه کبیره املای حضرت هادی امام علی النقی (ع) است و یکی از مهم‌ترین زیارات است و از حیث بلاغت و فصاحت و اشتمال بر معانی بلند و مضامین عالی که موجب جلای روح است در میان تمام زیارات و غیر زیارات نظیر ندارد ... و از طرفی حاوی بسیاری از فضایل اهل بیت (ع) است که در جای دیگر نیست». البته این کلام نشان‌دهنده این نیست که متن زیارت جامعه با دیگر روایات وارد شده از معصومان (ع) تباين دارد بلکه نشان‌دهنده عظمت این زیارت‌نامه است از آن جهت که آنچه در روایات دیگر پراکنده آمده، در این زیارت‌نامه جمع و تدوین و نیز تبیین شده است (حسینی، همان: ۲۶) چنان‌که علامه مجلسی (۱۲۷۵، ذیل زیارت جامعه) آن را مشتمل بر مجمل جمیع احادیث وارد در مناقب ائمه (ع) دانسته و سید محمد سعید حکیم از علمای معاصر نجف اشرف تصریح کرده که مضمون زیارت جامعه در روایات فراوانی از ائمه اطهار (ع) آمده است (قباچی، همان: ۱ / ۳۳) و مفسر متفکر معاصر، جوادی آملی (۱۳۸۲، ۱ / ۸۷ - ۸۸) نیز تصریح کرده که «خطوط کلی این زیارت با خطوط کلی معارف قرآن کریم که مرجع نهایی در بررسی روایات است، هماهنگ است» و این مطابقت با کتاب و سنت خود دلیل دیگری بر صحت متن آن است. نقوی (همان: ۶۵) درباره متن این زیارت‌نامه نیز چنین اظهار نظر کرده است: «مطالب در سطحی بسیار عالی و بلند گفته شده به طوری که از حیطة فهم انسان غیر معصوم خارج است ... فوق کلام مخلوق و تحت کلام خالق است و درک حقایق آن جز برای معصوم امکان‌پذیر نیست».

۳-۴) نگاهی به برخی از مضامین مهم زیارت جامعه کبیره

بعد از بیان نقاط قوت و اصالت زیارت جامعه کبیره از طرف امام هادی (ع) به برخی از مضامین مهم آن اشاره می‌کنیم:

۳-۴-۱) دین از سیاست جدا نیست: «ساسة العباد»

۳-۴-۲) امامان شیعه حجت‌های بر مردم در دنیا و آخرت هستند: «وَحَجَّجَ اللَّهُ عَلَى أَهْلِ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَالْأُولَى»

۳-۴-۳) امن‌ترین راه رسیدن به خدا طریق اهل‌بیت (ع) است: «السَّلَامُ عَلَى مَحَالِّ مَعْرِفَةِ اللَّهِ»

۳-۴-۴) ملاک سنجش رفتار و اعمال انسان‌ها، محک زدن با اعمال و رفتار ائمه معصومین (ع) می‌باشد: «وَالْبَابُ الْمُتَبَتَّلِي بِهِ النَّاسُ مِنْ أَتِيكُمْ نَجِي وَمَنْ لَمْ يَأْتِكُمْ هَلَكٌ»

۳-۴-۵) شناخت خدا تنها از درگاه اهل‌بیت (ع) صورت می‌پذیرد: «مَنْ أَرَادَ اللَّهُ بَدَأَ بِكُمْ»

۳-۴-۶) دوری از هلاکت و گمراهی تنها در سایه تمسک جستن به خاندن اهل‌بیت (ع) امکان‌پذیر است: «وَبِكُمْ أَخْرَجْنَا اللَّهُ مِنَ الدُّلِّ وَفَرَّجَ عَنَّا غَمْرَاتِ الْكُرُوبِ وَأَنْقَذَنَا مِنْ شَفَا جُرْفِ الْهَلَكَاتِ»

۳-۴-۷) آشنایی با اهل‌بیت (ع) و استفاده از معارف دینی اهل‌بیت باعث جبران خسارات دنیوی می‌شود: «بِمُؤَالَاتِكُمْ عَلَّمَنَا اللَّهُ مَعَالِمَ دِينِنَا وَأَصْلَحَ مَاكَانَ فَسَدَ مِنْ دُنْيَانَا»

۳-۴-۸) بخشش گناهان در گرو رضایت اهل‌بیت (ع) است: «إِنَّ بَيْنِي وَبَيْنَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ ذُنُوبًا لَا يَأْتِي عَلَيْهَا إِلَّا رِضَاكُمْ»

۳-۴-۹) برترین خلاق در هستی و آفرینش، پیامبر اسلام (ص) و خاندان پاک و مطهرش می‌باشند: «اللَّهُمَّ إِنِّي لَوْ وَجَدْتُ شَفَعَاءَ أَقْرَبَ إِلَيْكَ مِنْ مُحَمَّدٍ وَأَهْلِ بَيْتِهِ الْأَخْيَارِ الْأَيْمَةِ الْأَبْرَارِ لَجَعَلْتُهُمْ شُفَعَائِي».

۴. سیره علمای شیعه درباره زیارت جامعه کبیره

نشان دادن توجه و اهتمام کبار علمای شیعه به این زیارت‌نامه، خود دلیلی دیگر است بر اعتقاد آنان به صحت صدور آن از امام معصوم (ع) و غالبانه نبودن مضامین آن، زیرا جریان اصلی علمای شیعه به پیروی

از ائمه اطهار(ع)، نسبت به پدیده غلو بسیار حساس بوده‌اند. به‌ویژه اینکه این زیارت‌نامه را صدوق که به سخت‌گیری در امر غلو معروف است، در مهم‌ترین کتاب خود نقل کرده است.

این زیارت نزد علمای شیعه، از بهترین و معتبرترین زیارات بلکه اعظم، احسن، اکمل و اشرف زیارات است (نوری، میرزا حسین، [بی‌تا]: ۳۴۴؛ قمی، [بی‌تا]: ۵۵۰؛ میلانی، همان: ۱/ ۲۵ - ۲۶) و علمای سلف و خلف علاوه بر تدریس و شرح آن، عملاً بر خواندن این زیارت در مشاهده مشرفه و غیر آن تأکید کرده و به دیگران نیز سفارش کرده‌اند (میلانی، همان: ۱/ ۷؛ نقوی، همان: ۲۰). مجلسی اول (۱۳۷۷، ۶۶۵/۸ - ۶۶۶) این زیارت را حفظ بود و هرروز آن را می‌خواند و نیتش زیارت تمام ائمه(ع) بود اما یکی از آن بزرگواران را به ترتیب مخاطب می‌ساخت و چنان‌که خود نوشته در مکاشفه‌ای امام رضا(ع) این عمل او را نه تنها تأیید بلکه تحسین کرد. فرزندش علامه مجلسی (۱۴۱۲: ۵۱۲) نیز این زیارت‌نامه را بهترین زیارات می‌دانست و به زوار بقیع سفارش کرده که تا می‌توانند آن را بخوانند. مراجع تقلید معاصر مانند فاضل لنکرانی (۱۴۲۳: ۵۲۲ - ۵۳۰)، بهجت (۱۴۲۴، ۲۹۴ - ۳۰۰)، وحید خراسانی (۱۴۲۸: ۲۸۳ - ۲۹۲)، شبیری زنجانی (۱۴۲۷: ۲۹۸ - ۳۰۸) و مظاهری (۱۳۸۷، ۲۹۷ - ۳۰۵) نیز برای زیارت ائمه بقیع(ع)، زیارت جامعه کبیره را در مناسک حج خود درج کرده‌اند.

محمدحسین غروی اصفهانی مشهور به کمپانی (م ۱۳۲۰ ش) به زیارت حرم امیرالمؤمنین(ع) التزام داشت و در زیارت آن حضرت، زیارت جامعه کبیره را از حفظ می‌خواند (غروی اصفهانی، ۱۳۷۴، ۱۶/۲). سید علی قاضی (م ۱۳۲۵ ش) بر خواندن زیارت جامعه در روزهای جمعه تأکید داشت (عطش، ۱۳۸۳: ۳۰۶). شیعیان و مجانب‌اهلبیت(ع) نیز، این سنت را حفظ کرده و ائمه اطهار(ع) را به‌ویژه در روز جمعه با خواندن این زیارت‌نامه، زیارت می‌کنند (قرشی، همان: ۱۹۱). میرزا محمدحسن آشتیانی (م ۲۸ جمادی‌الاول ۱۳۱۹) متولی حوزه مروی در تهران، التزام به خواندن زیارت جامعه کبیره در شب‌ها داشت تا اینکه وفاتش در حال خواندن این زیارت رخ داد و به شهادت فرزندش شیخ مرتضی آشتیانی (م ۱۳۲۵ ش) که جانشین پدرش در تولیت مدرسه مروی بود، بدنش را به‌رسم امانت در جوار حضرت عبدالعظیم(ع) دفن کردند تا بعداً به نجف انتقال دهند، بعد از ۸ ماه که قبر او را شکافتند پیکرش هیچ تغییری نکرده بود (باقری بید هندی، ۱۳۷۳: ۱۰۶).

امام خمینی از میان زیارت‌ها به زیارت جامعه عشق می‌ورزید (باقری بید هندی، ۱۳۶۸: ۱۰۲، ۱۰۴) و زیارت جامعه را بیش از دیگر زیارات می‌خواند و در تمام آستان‌های مقدس، مقید به خواندن این زیارت‌نامه بود (خمینی، ۱۳۷۶، پیشگفتار مترجم: ۲۱). از دیگر معاصران هم، خواندن زیارت جامعه کبیره برنامه هرروزه واعظ عالم و انقلابی حسین مظاهری (۱۳۸۳: ۴/ ۴۰۷ - ۴۰۸) از مراجع تقلید معاصر نیز به تمام شیعیان توصیه کرده که هرروز بعد از نماز صبح این زیارت را بخوانند و آثاری چون روشنایی دل، تقویت روح، تسلط بر نفس اماره و تحکیم رابطه با امام زمان (عج) را بر مداومت به خواندن این زیارت‌نامه مترتب دانسته است.

(۵) استنادات قرآنی زیارت کبیره

بسیاری از مفاهیم و الفاظی که در زیارت جامعه کبیره از ناحیه امام هادی(ع) مورد استفاده قرار گرفته در آیات قرآن مجید وجود دارد که به چند مورد اشاره می‌کنیم:

(هود/۷۳)

السَّلَامُ عَلَيْكُمْ يَا اَهْلَ بَيْتِ النَّبِيِّ

أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ كَمَا شَهِدَ اللَّهُ لِنَفْسِهِ وَ شَهِدَتْ لَهُ مَلَائِكَتُهُ وَأُولُوا الْعِلْمِ مِنْ خَلْقِهِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (آل عمران/۱۸)

الَّذِينَ لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَ هُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ (انبیاء/۲۷)

وَ أَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ الْمُسْتَجَبُ (اسراء/۱)

وَ أَذْهَبَ عَنْكُمْ الرَّجْسَ وَ طَهَّرَكُمُ تَطْهِيرًا (احزاب/۳۳)

وَ دَعَوْتُمْ إِلَى سَبِيلِهِ بِالْحِكْمَةِ وَ الْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ (نحل/۱۲۵)

أَقِمْتُمُ الصَّلَاةَ وَ آتَيْتُمُ الرِّكَاعَةَ (بقره/۴۳)

وَ أَمَرْتُمُ بِالْمَعْرُوفِ وَ نَهَيْتُمُ عَنِ الْمُنْكَرِ (آل عمران/۱۱۰)

وَ قَرْنَ طَاعَتَكُمْ بِطَاعَتِهِ (النساء/۵۹)

مَنْ أَطَاعَكُمْ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ... (النساء/۵۹)

۶) شروع زیارت جامعه کبیره

به جهت اهمیت فراوان این زیارت‌نامه از گذشته تاکنون شروح متعددی بر آن نوشته شده است (قرشی، ۱۳۷۱: ۱۹۳)، مانند:

شرح محمدتقی مجلسی (م ۱۰۷۰) به عربی در روضه المتقین [بی تا]، ۴۹۹/۵-۴۵۰) و به فارسی در لوامع صاحبقرانی (۱۳۷۷، ۶۶۴/۸-۷۵۲) که هر دو کتاب را در شرح «من لایحضره الفقیه» صدوق نوشته است.

شرح محمدباقر مجلسی در کتاب بحارالانوار (۱۴۰۳، ۱۴۴/۹۹-۱۳۴) به زبان عربی که شرحی مختصر و موجز است و فقط بعضی از لغات و مواضع مشکل را شرح داده و بنا به اظهار خودش برای پرهیز از اطاله کلام نتوانسته حق آن را به شایستگی بگذارد. او این شرح را در کتاب ملاذ الاخیار فی فهم تهذیب الاخبار (۱۴۰۷، ۲۴۷/۹ - ۲۷۸) نیز تکرار کرده است. به علاوه، علامه مجلسی برای استفاده بیشتر مردم از مفاهیم بلند این زیارت، زیارت جامعه کبیره را به فارسی ترجمه کرد (بلاغی، ۱۳۷۸، ۳۸). او به مؤمنین و مؤمنات توصیه کرده که هر هفته بلکه هر روز این زیارت را بخوانند و در معانی آن تدبر و تفکر کنند و از ترجمه وی و شرح مفصل پدرش به فارسی کمک بگیرند زیرا این کار برای آنان بسیار نافع است چون مهم‌ترین رکن ایمان شناخت ائمه (ع) است (مجلسی، ۱۲۷۵، ذیل زیارت جامعه).

آقا جمال خوانساری (م ۱۱۲۵) نیز در کتاب مزار خود توضیحات سودمندی به فارسی درباره زیارت جامعه کبیره ارائه داده است. وی این ترجمه و شرح را برای شاه سلطان حسین صفوی نگاشته است (طباطبایی، ۱۳۸۲، ۱۲۴).

شرح الزیارة الجامعة الکبیره، اثر بهاء‌الدین سید محمد بن محمدباقر حسینی نائینی مختاری (م بعد از ۱۱۳۱) از شاگردان علامه مجلسی، شیخ حر عاملی و فاضل هندی که از هر سه آنان اجازه روایت داشته است (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳، ۳۰۶/۱۳) نسخه خطی آن به ش ۳۹۱۸ در کتابخانه آیت الله گلپایگانی (قم) موجود است (انصاری قمی، ۱۳۸۲، ۲۵۹) و....

در دوره معاصر نیز زیارت جامعه کبیره مورد توجه بیشتر علمای شیعه قرار گرفت و شروح متعددی بر این زیارت نوشته شد؛ مانند: الإلهامات الرضویة فی شرح الزیارة الجامعة الکبیره به فارسی از سید محمد بن محمود حسینی لواسانی طهرانی مشهور به عصار (م ۱۳۵۵ ق/ ۱۳۱۵ ش) (آقابزرگ طهرانی، همان: ۲/ ۳۰۲). شرح زیارة الجامعة الکبیره از عباس بن حاجی طهرانی (م ۱۳۶۰ ق/ ۱۳۲۰ ش) از شاگردان میرزا محمدتقی شیرازی (میرزای دوم)، سید محمد فیروزآبادی، سید حسن صدر، آقا ضیاءالدین عراقی و آقابزرگ طهرانی که از تمام آنان کسب اجازه کرد و سپس به قم بازگشت و در شمار یاران نزدیک عبدالکریم حائری یزدی مؤسس حوزه علمیه قم درآمد و در قوت علمی او همین بس که مؤسس گاهی احتیاطاتش را به وی رجوع می‌داد.

نتیجه‌گیری

امام هادی (ع) در ادامه مسیر تربیت معنوی و هدایت فرهنگی ائمه اطهار (ع)، با توجه به خفقان و حساسیت‌های خلافت عباسی سعی نمودند تا از طریق دعا به آموزش مبانی توحیدی و معرفتی شیعیان و دیگر مسلمانان بپردازند.

امام هادی (ع) متناسب با شناخت شرایط زمانی و بر مبنای نزدیک شدن عصر غیبت امام شیعه از طرفی، همچنین ضرورت و نیازمندی جامعه اسلامی به یک نظام‌نامه جامع تربیتی و عقیدتی از سوی دیگر؛ اقدام به تعلیم این زیارت‌نامه نمودند. ایشان نظر به محدودیت‌هایی که دستگاه خلافت برای شیعیان و امام آنان ایجاد نموده بود، با استفاده از روش زیارت‌نامه به معرفی جایگاه امامان بر حق شیعه و بیانشان و مرتبت آنان نمودند.

از امام هادی (ع) زیارت‌نامه‌ها و ادعیه متعددی باقی مانده است که از میان آنان زیارت جامعه کبیره به لحاظ سند و محتوا از اهمیت بیشتری برخوردار است. با توجه به محتوای این زیارت‌نامه، شبهاتی درباره سند زیارت جامعه کبیره مطرح گردیده است. هرچند نزد محدثان متقدم امامی مانند صاحبان کتب اربعه، معیار صحت احادیث، وثوق صدور بوده و نه وثوق سندی؛ اما در این پژوهش ابتدا با بررسی تک‌تک روایان سلسله سند روایت با استدلال‌های رجالی و سپس با استناد به قوت محتوا و وثوق صدور، صحت سندی آن احراز شده که این موضوع، در پاسخ به سؤال تحقیق، موجب ابطال و رد شبهات پیرامون عدم انتساب به معصوم (ع) را در پی خواهد داشت.

علاوه بر آنکه مستندات قرآنی متن زیارت جامعه کبیره، همچنین سیره علمای شیعه در توجه به این زیارت نامه و نیز نگارش شروح متعدد بر آن همگی مؤید صحت انتساب این زیارت نامه به امام هادی (ع) می باشد.

منابع

۱. آقابزرگ طهرانی، محمد محسن (۱۴۰۳)، الذریعة الی تصانیف الشیعة، به کوشش علی نقی منزوی و احمد منزوی، بیروت: دار الاضواء.
۲. آقاجری، سید هاشم (۱۳۸۱)، «گزیده‌ای از سخنرانی سید هاشم آقاجری»، تهران: بازتاب اندیشه، ش ۲۸.
۳. ابن قولویه قمی، ابو القاسم جعفر بن محمد (۱۴۱۷)، کامل الزیارات، به کوشش جواد قیومی اصفهانی، قم: مؤسسه نشر الفقه.
۴. ابن غضائری واسطی بغدادی، ابو الحسین احمد بن حسین بن عبید الله بن ابراهیم (۱۴۲۲)، الرجال، به کوشش سید محمد رضا حسینی جلالی، قم: دار الحدیث.
۵. احسائی، احمد (۱۴۲۰)، شرح زیارة الجامعة الکبيرة، با مقدمه عبد الرضابن ابی القاسم بن زین العابدین، بیروت: دار المفید.
۶. باقری بید هندی، ناصر (۱۳۷۳)، «آشنایی با دانشوران: آیه الله العظمی حاج میرزا محمدحسن آشتیانی»، تهران: مشکوه، ش ۴۴.
۷. ----- (۱۳۶۸)، «نجوم امت: بنیان‌گذار جمهوری اسلامی ایران آیت الله العظمی حاج آقا روح الله موسوی خمینی (ره)»، تهران: نور علم، ش ۳۱.
۸. بلاغی، سید عبدالحجت (۱۳۷۸)، شرح احوال علامه مجلسی، چاپ علی صدراپی خویی، در: میراث حدیث شیعه، دفتر چهارم.
۹. بهجت، محمدتقی (۱۴۲۴)، مناسک حج و عمره، قم: شفق.
۱۰. تستری، محمدتقی (۱۴۲۲)، قاموس الرجال، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
۱۱. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۲)، ادب فنای مقربان، با تحقیق و تنظیم محمد صفایی، قم: مرکز نشر اسراء.
۱۲. جعفریان، رسول (۱۳۹۱)، حیات فکری - سیاسی امامان شیعه (ع)، تهران: نشر علم.
۱۳. جوینی خراسانی، ابراهیم بن محمد (۱۴۰۰)، فرائد السمطين فی فضائل المرتضى والبتول والسبطين، تحقیق محمدباقر محمودی، بیروت: مؤسسه المحمودی.
۱۴. حسن زاده آملی، حسن (۱۳۷۱)، رساله نور علی نور در ذکر و ذاکر و مذکور، قم: تشیع.

۱۵. حسینی، سید علی (۱۳۹۰)، «تحلیلی بر مسئله امام شناسی در زیارت جامعه»، در: شکوه سامرا، به اهتمام محمدحسن حیدری، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
۱۶. حلی، ابو منصور حسن بن یوسف بن مطهر اسدی (۱۴۱۷)، خلاصه الاقوال، به کوشش جواد قیومی [اصفهانی]، [قم]: مؤسسه نشر الفقاهه.
۱۷. خانی، حامد (۱۳۸۸)، «جامعه، زیارت»، در: دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
۱۸. خمینی، سید روح الله (۱۳۷۳)، آداب نماز، تهران: عروج.
۱۹. ----- (۱۳۷۸)، تفسیر سوره حمد، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۲۰. ----- (۱۳۷۶)، شرح دعاء السحر، ترجمه سید احمد فهری، تهران: فیض کاشانی.
۲۱. خوئی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۳)، معجم رجال الحديث و تفصیل طبقات الرواء، [بی‌جا]: [بی‌نا]، چاپ پنجم، ۱۴۱۳.
۲۲. رحمتی شهرضا، محمد (۱۳۸۴)، نغمه عاشقی: ده مجلس پیرامون شرح و تفسیر زیارت جامعه کبیره استاد فاطمی نیا، قم: صبح پیروزی.
۲۳. سند، محمد (۱۳۸۶ الف)، «بررسی سندی زیارت جامعه کبیره»، ترجمه مهناز فرحمند، سفینه، ش ۱۵.
۲۴. ----- (۱۴۲۸)، فی رحاب الزيارة الجامعة الکبیره، به کوشش سید علی جلال شریحات، قم: باقیات.
۲۵. شبیری زنجانی، سید موسی (۱۴۲۷)، مناسک زائر، قم: شهاب الدین.
۲۶. صدوق، ابوجعفر محمد بن علی ابن بابویه قمی (۱۴۰۴ الف)، عیون اخبار الرضا (ع)، به کوشش حسین اعلمی، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
۲۷. ----- (۱۴۰۴ اب)، من لا یحضره الفقیه، به کوشش علی‌اکبر غفاری، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
۲۸. طالقانی، نظر علی (۱۳۷۳)، کاشف الاسرار، به کوشش مهدی طیب، تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.
۲۹. طباطبایی، سید کاظم (۱۳۸۲)، «پژوهشی درباره زیارت جامعه»، مطالعات اسلامی، ش ۶۲.
۳۰. ----- (۱۳۸۴)، «جامعه، زیارت»، در: دانشنامه جهان اسلام، زیر نظر غلام علی حداد عادل و حسن طارمی راد، تهران: بنیاد دائرةالمعارف اسلامی.
۳۱. طوسی، ابو جعفر محمد بن حسن (۱۳۶۵)، تهذیب الاحکام، به کوشش سید حسن موسوی خراسان، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۳۲. غروی اصفهانی، محمدحسین (۱۳۷۴)، نهاییه الدرايه فی شرح الکفايه، قم: سید الشهداء (ع).

۳۳. فاضل لنکرانی، محمد (۱۴۲۳)، مناسک حج، قم: امیر قلم.
۳۴. قبانچی، سید صدرالدین (۱۴۲۷)، فی رحاب الزيارة الجامعة الكبيرة، نجف: بقية العترة.
۳۵. قرشی، باقر شریف (۱۳۷۱)، تحلیلی از زندگانی امام هادی (ع)، ترجمه محمد رضا عطائی، مشهد: آستان قدس رضوی.
۳۶. قمی، عباس (۱۴۱۷)، الانوار البهیة، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
۳۷. ----- (۱۳۶۴)، رساله قوه الباصرة فی تواریخ الحجج الطاهرة، به کوشش رضا استادی، نور علم، دوره دوم، ش ۲.
۳۸. کلینی، ابوجعفر محمد بن یعقوب (۱۳۶۷)، الکافی، به کوشش علی اکبر غفاری، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۳۹. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳)، بحار الانوار، به کوشش محمدباقر بهبودی و دیگران، بیروت: مؤسسه الوفاء و دار احیاء التراث العربی.
۴۰. ----- (۱۴۱۲)، رساله کبیره آداب حج، در: همو، بیست و پنج رساله فارسی، به کوشش سید مهدی رجائی، قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.
۴۱. ----- (۱۲۷۵)، زاد المعاد، چاپ سنگی به خط زین العابدین ابو القاسم خوانساری، طهران: دار الصناعة کربلائی محمدحسین طهرانی.
۴۲. ----- (۱۴۰۷)، ملاذ الاختیار فی فهم تهذیب الاخبار، به کوشش سید مهدی رجائی، قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.
۴۳. مجلسی اول، محمد تقی (بی تا)، روضه المتقین، به کوشش سید حسین موسوی کرمانی و علی پناه اشتهاردی، [بی جا]: بنیاد فرهنگ اسلامی حاج محمدحسین کوشانپور.
۴۴. ----- (۱۴۳۰)، شرح الزيارة الجامعة الكبيرة، اعداد و تقدیم: نبیل رضا علوان، قم: منشورات الرافد.
۴۵. ----- (۱۳۷۷)، لوامع صاحبقرانی، قم: دار التفسیر.
۴۶. مرعشی شهرستانی، سید محمدحسین بن سید محمد علی حسینی (۱۴۲۴)، شرح الزيارة الجامعة الكبيرة، بیروت: مؤسسه البلاغ.
۴۷. مظاہری، حسین (۱۳۸۳)، جهاد با نفس، قم: فدک فاطمی.
۴۸. ملکی تبریزی، میرزا جواد (۱۴۱۶)، المراقبات، به کوشش سید عبد الکریم محمد موسوی، قم: مؤسسه دار الاعتصام.
۴۹. میلانی، سید علی حسینی (۱۴۳۲)، مع الائمة الهداء فی شرح الزيارة الجامعة الكبيرة، قم: الحقائق.

۵۰. نجاشی، ابو العباس احمد بن علی (۱۴۱۶)، الرجال، به کوشش سید موسی شبیری زنجانی، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
۵۱. نقوی، سید محمدتقی (۱۳۷۸)، شرح زیارت جامعه کبیره، تهران: مؤسسه نشر صادق (ع).
۵۲. نمازی شاهرودی، علی (۱۴۱۵)، مستدرکات علم رجال الحدیث، تهران: فرزند مؤلف.
۵۳. نوری، عباس (۱۳۸۶)، «مستندات قرآنی زیارت جامعه کبیره»، سفینه، ش ۱۶.
۵۴. نوری، میرزا حسین (بی‌تا[الف])، خاتمه مستدرک الوسائل، قم: مؤسسه آل‌البت علیهم السلام لإحیاء التراث.
۵۵. ----- (بی‌تا[ب])، النجم الثاقب، تهران: انتشارات علمیه اسلامیة.
۵۶. وحید بهبهانی، محمدباقر (۱۲۳۹)، تعلیقه علی منهج المقال، به خط عبد المجید بن محمد مهدی علی‌آبادی یزدی کتابت شده در رجب ۱۲۳۹، درج شده در نرم افزار مکتبه اهل‌البت (ع)، نسخه ۲.
۵۷. وحید خراسانی، حسین (۱۴۲۸)، مناسک حج، قم: مدرسه باقر العلوم (ع).
۵۸. همدانی درودآبادی، سید حسین (۱۳۸۴)، شرح زیارت جامعه کبیره (ترجمه الشموس الطالعه)، ترجمه محمدحسین نائیجی، قم: انتشارات مسجد مقدس جمکران.